

Türki ýurtlary gezen derwüş tüýsündäki jansyz: Arminiý Wamberi

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Türki ýurtlary gezen derwüş tüýsündäki jansyz: Arminiý Wamberi

TÜRKI ÝURTLARY GEZEN DERWÜŞ TÜÝSÜNDÄKI JANSYZ: ARMINIÝ WAMBERI

Wamberi derwüş tüýsünde türkleriň iň mährem şäherleri bolan Samarkant, Hywa ýaly ýerleri aýlandy. Wamberi diňe bir türkolog bolman, şol bir wagtyň özünde ýörite taýýarlykly jansyzdy

Arminiý Wamberi taryhyň iň beýik türkologlarynyň biri bolsa gerek. Ahmet Hikmet Müftüogly onuň ýazgylaryny «Türk ojaklarynda» uly märekeleriň önünde belent ses bilen okardy. Wamberi diňe bir türkolog bolman, şol bir wagtyň özünde ýörite taýýarlykly jansyzdy. Ol derwüş tüýsünde birnäçe ýyllap Stambulda ýaşaýşy ýaly, Türküstany-da boýdan-başa paýu-pyýada aýlandy we hiç kim onuň näjüre adamdygyny duýmady.

1913-nji ýylda iň soňky demini tabşyrýança türki halklar boýunça barlaglaryny bes etmedik jansyz derwüşiniň haýran galdyryjy adatdan daşary ömür ýoly bardy.

Arminiý Wamberi

• **Arminiý Wamberiniň ömri**

Jansyz derwüşiniň ömür ýoluny we eden işlerini öwrenenimizde iň uly gollanmamyz onuň «Orta Aziýa syýahat» («Travels in Central Asia») ady bilen çap edilen kitaby boldy.

Wamberi 1832-nji ýylyň 19-njy martynda Wengriýada jöhüt maşgalasynda dünýä indi.

Çagalygynda başdan geçiren bir şikesi zerarly hemişe agsap ýöräpdir.

Wamberiniň hobbi derejesinde türkler bilen aýratyn gyzyklanmagynyň sebäpleriniň biri-de, wengerleriň aslynyň türk halkdan gelip çykandygy hakdaky çaklamady.

Wamberiniň dogabitdi dil bilmäge bolan aýratyn ukyby bardy: ol ýaňy 15 ýaşyna ýetende wenger, latyn, ibrany, nemes dillerini suwara bilipdir. Az wagtdan soň pars, italýan, rus dillerini-de suwara öwrenipdir.

Dört ýyla golaý wagt Stambulda ýaşan Wamberi türk dilini-de arkaýyn okap-ýazyp biljek derejede öwrendi. Aýratynam, diwan edebiýatyny ilik-düwme bilýändigigi üçin köp sanly tanymal türk ýazyjy-şahyry we döwlet işgärleri bilen ýakyndan tanyşmak

mimkinçiligini tapdy.

Stambulda ýaşan döwründe Reşit endi ady bilen gezen Wamberi yslam dininiň meseleleri boýunça-da özüni mazaly türgenleşdirdi.

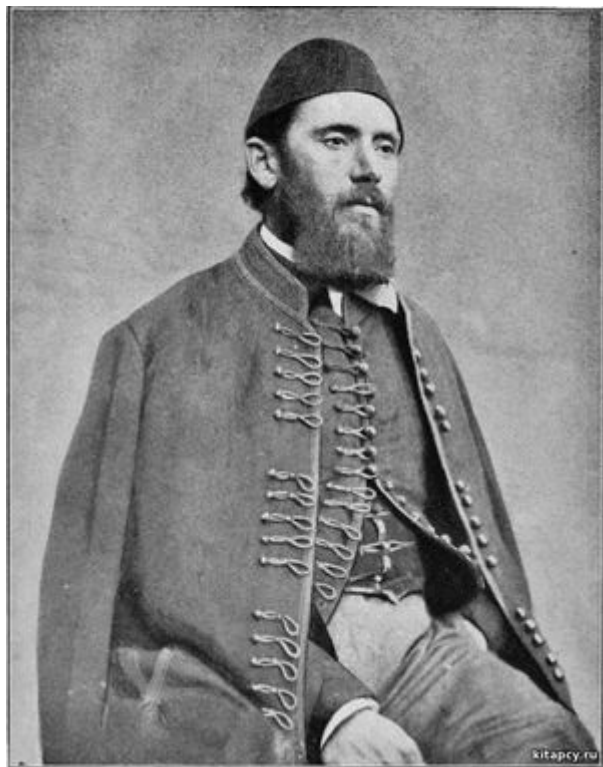
Türküstan derwüşiniň eşigindäki Arminiý Wamberi

Belli bir wagta çenli Eýranda bolan Wamberini derwüşden tapawutlandyrmak mümkin däldi. Türküstana gitmezden öň baran ilçihanasynda özüniň wengeriýalydygyna hiç kimi ynandyryp bilmedi. Derwüş tüýsünde Hywa, Samarkant, Buhara ýaly türk welaýatlaryny gezen jahankeşde derwüş türki halklar hakda jikme-jik maglumatlary toplapdyr.

Haja baryan ýolagçylara goşulyp ýolagçylygyna başlan Wamberiden birinji şübhelenen Buhara emiri Muzaffereddin bolupdyr. Emiriň agsak aýagyň bilen nädip ýol aşyp bilýärsiň diýen soragyna Wamberi diýseň akyllý we türk taryhyny ilik-düwme bilýändigini görkezýän jogabyny beripdir

– Siziň ataňyz Emir Teýmirleň agsakdygyna garamazdan bütin dünýäni eýelemedimi näme?!.

Ol Hywa hany Seýitmuhammet hanyň aýratyn sylag-hormatyna mynasyp boldy. Han Hywanyň iň uly yslam alymy bilen yslam dininiň meseleleri boýunça ylmy çekişme girmegi towakga etdi.

Netije diýseň täsin gutardy, derwüş sypatyna girip türki ýurtlary aýlanyp ýören Wamberi bu çekişmede türk alymyň ýeňip, şan-şöhrat gazandy.

Sylag hökmünde oňa 20 altyn pul we bir eşek sowgat berildi, emma Wamberi hakyky yslam alymyň pul almaýandygyny aýdyp, berlen sylaga gabagynam galdyrmady.

Reşit endi ady bilen syýahatyny dowam etdiren Wamberi türk halklar tarapyndan aýratyn uly sylag-hormat bilen garşylanýardy. Ahyrsoňy bir owgan mollasy onuň kapyrdygyny we öldürmek gerekdigini aýdyp, märekäni aýaga galdyrypdyr, emma märeke Reşit endiniň (Wamberi) üstünden baranda, ol özüni ýitiripdir diýiljek derejede namaz okap duran eken welin, adamlar owgan mollanyň özüni ýazgaryp, ony Wamberiden daşlaşdyrypdyr.

Wamberi epilepsiýaly bir owgana kömek edende, onuň öz kimdigini syzjak bolmagyny kitabynda şeýle beýan edýär:

«Eger ol adamy tutgaýy tutan badyna Bimzenşteýniň beren zäher gerdejiginden birini beren bolsam, it ölen ýaly ölübem giderdi. Ýöne men beýtmedim. Ol Hywa baranymyzda meniň kapyrdygymy subut etmäge synanyşanam bolsa, Hywa hany oňa ynanmady. Gaýtam ony gök eşege ters mündürip, Hywanyň köçelerine aýladyp, adamlara daşlatdyrды.

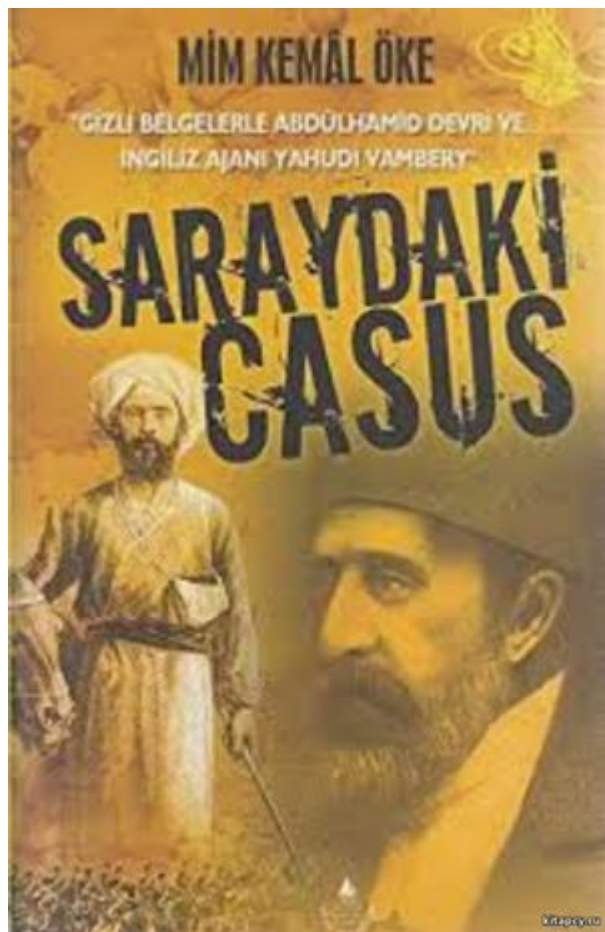
Arminiý Wamberiniň marşruty[/i]

• Derwüşiniň jansyzlygy

Wamberiniň marşruty diýseň täsindi. Onuň Eýrany, Owganystany, Türküstanty öz içine alan ýurtlarda oňünde goýan ýeke-täk maksady türki halklary tanamak däldi. Wamberi iňlisleriň hasabyna maglumat toplaýan jansyzdy. Stambulda bolan wagtyňra Hüseyin Daim paşa ýaly möhüm döwlet adamlary bilen dostlaşyp, hatda Sadyk Rifat paşanyň öýüne myhmanam alynypdy. Onuň kimdigini we edýän işini soň-soňlar Budapeştdäki osmanly ilçisi Şekip ependi aýan etdi. Göterip ýören osmanly adynyň galpdygy belli bolan derwüşiniň ýazgylaryndan peýdalanjak boldy. Mim Kemal Öke onuň Stambulda sadrazam (baş wezir) bilen duşuşandygyny ýazýar:

«Onuň birinji eden işi osmanly ilçisi Haýdar ependini baryp görmek boldy. Başga bir ýumuş bilen Stambula gaýdyp gelen Haýdar ependiniň ýerine bellenen Ysmaýyl ependi-de oňa ýeterlik üns berdi. Indi onuň kimdigini gizläp oturmagynyň hajaty galmandy. Başyndan geçenleri Eýranyň şasy Nasreddine gürrüň beren Wamberi üç aýlap Tähranda dynç alyp, ýadawlygyny giderdi. Syýahatynyň dowamynda ýaşyrynlyk bilen arap elipbiýinde, ýöne wenger dilinde ýazan belliklerini gözden geçirdi. Osmanlynyň golastyndaky ýurtlary arkaýynlyk bilen geçensoň, Stambulda sadrazam Ali paşa bilen duşuşyp, onuň haýyşy bilen Orta Aziýany gürrüň berdi.

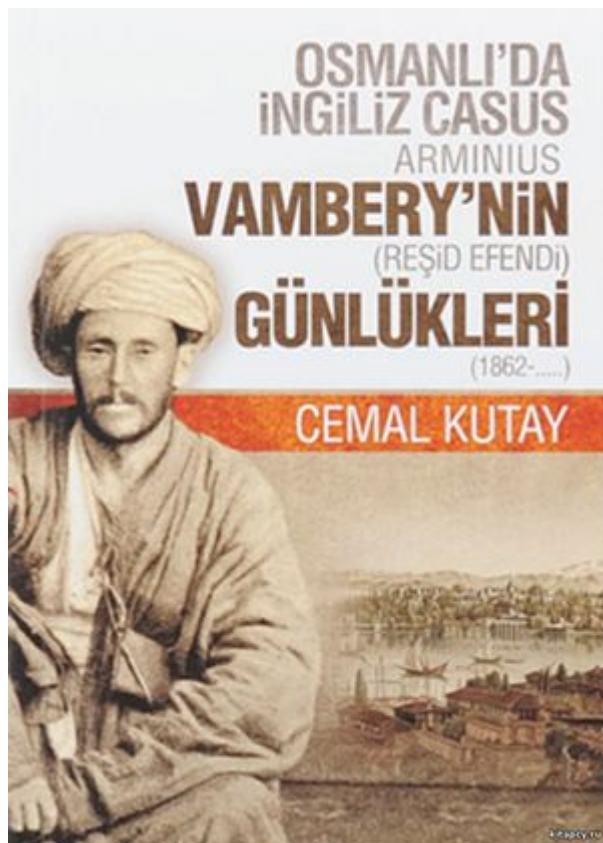
(«Köşkdäki jansyz»)

Soň-soňlar samarkantly häkim Rahman biýden onuň jansyzdygy aňşyrmadyňyzmy diýip soralandy, ol «galp derwüşini» kimdigini syzandygyny, emma onuň yslam teologiyasy hakdaky bilýän zatlaryna haýran galandygy üçin muny aýan etmegiň pikirinem etmändigini» boýun alypdy.

Wenger dilçisiniň iňlisleriň hasabyna jansyzlyk etmegi-de, Angliýanyň Eýrandaky ilçisi ser Çarlz Allison bilen tanyşmagyndan soň başlanýar.

Arminiý Wamberiniň «Galp derwüşini Orta Aziýa syýahaty» eserinde onuň Angliýanyň Geografiýa jemgyýeti bilen ýakyn gatnaşykdaýdygy belli bolýar.

Onuň syýahaty iňňän howpludy: çünki Soltan Abdylhamydyň özem derwüşleri jansyz edip ulanýardy we orslar şu boýunça örän hüşgärdi. Aýratynam iňlis jansyzy hökmünde ele salynmagy onuň ýagdaýyny hasam ýaramazlaşdyryp biljekdi. Ilçihananyň lukmany Bimzenşteýn ele salynan ýagdaýynda awy içip ölmegi üçin oňa ýörite zäherli gerdejikleri taýýarlapdy:

- Wamberi, diýmek sen Buhara gitmekçi-dä?
- Hawa, lukman, gitmekçi.
- Türküstana giden maýor Konellä näme bolanyny bilýäňmi?
- Näme bolanmyş?
- Onuň kellesini kesip, minaradan asyp goýdular, ony gözlemäge giden Stoddarty hem şeýtdiler.
- Türküstana başga-da gidenler bolandyr-a?
- Hawa, başga-da gidenler bar. Meselem, Blokwiili türkmenler öldürdi. Şeýle-de, Waýsberi hem dereksiz ýitdi, ondan şindizem habar-hatyr ýok.
- Lukman, men uýgunlaşyp bilýän adam. Türküstana tomaşa gözlemek üçin gidemok. Men ylym üçin özümi gurban ederin. Buharany görmäge sabyrsyzlanýaryn. Şeýle-de, alan terbiýäme hem ynamym bar.
- O nähili terbiýe?
- Men özüme erk edip bilýärin.
- Bolýar, bolýar, ugramankaň meniň ýanyma gelip gideweri.

Syýasy işleri bilen bir hatarda ylmy tarapdanam pikirleri iňňän gymmatly Wamberi wengerleriň aslynyň türkî halkdan gelip çykandygyny tassyklaýan işleri bilen öňe saýlanýar.

Onuň pikirçe wengerleriň etniki gelip çykyşy we dili boýunça umuman türkileşen kowumdyr:

Wenger halkynyň we diliniň ösüş prosesiniň başynda türklerden has köp ugor elementleri bar. Emma wenger dilinde gürleýän etniki halkyň soňky gelip çykyşy babatda beýle pikire gelmek mümkin däl, çünki mundan soň türkî elementler agdyklyk edýär we maşgala durmuşy, dini ynanjy, döwlet dolandyryşy, harby üpjünçiligi, etikasy, urp-adaty boýunça sözleriň aglaba bölegi türkî sözdür. Gysgaça aýdanda, wengerler wagtyň geçmegi bilen türkileşej we dünýä taryhyna türk halk hökmünde giren gelip çykyşy boýunça ugor halkydyr.

Wamberiniň işleri we ural-altaý teoriýasy turançylyk (pantürkizm) ideýasynyň ýüze çykmagyna sebäp boldy. Bu pikirler Osmanlydaky turançylarda gyzygyn seslenme döretdi. Birinji jahan urşunda Wengriýanyň Osmanly bilen ýaranlyk etmegi «turançylyk» pikirini syýasy ideologiýa öwürme meýlini ýüze çykaranam bolsa, uruşdan ýeňilip çykylmagy Türkiýede we Wengriýada turançylyga bolan gyzyklanmanyň ýitmegine getirdi.

Wamberi «Paýtagt. Abdylhamyt» teleserialynda (Güwen Kiraç). Wamberi derwüş tüýsünde türkleriň iň mährem şäherleri bolan Samarkant, Hywa ýaly ýerleri aýlandy. Ol jansyzlyk edip toplan maglumatlaryny iňlisleriň dykgatyna ýetirdi, emma ylmy taýdan orta atan pikirleri, aýratynam panturkizm pikirli ýazyjy-şahyrlaryň arasynda uly gyzyklanma döretdi. Hususanam

wengerleriň aslynyň türkidigi hakdaky pikirler köplenç iňlis
jansyzy Wamberiniň geçiren ylmy barlaglaryna goldanýardy.

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

celikmehmedmazlum@gmail.com

Duşenbe, 31.10.2022 ý. Taryhy makalalar